

В. М. Гапеева (Мінск, МДЛУ)

«ХТО НА СВЕЦЕ ЁСІХ ІМПЕРАТЫЎНЕЙ»: АСАБЛІВАСЦІ ДЫРЭКТЫЎНАЙ СЕМАНТЫКІ Ў БЕЛАРУСКАЙ І АНГЛІЙСКАЙ МОВАХ

Данная статья посвящена императивной семантике и возможным директивным стратегиям в белорусском и английском языках. Чтобы выяснить, как носители языка оценивают различные директивные стратегии, и как синтаксические структуры связаны с императивным значением, был проведен эксперимент, в котором респонденты оценивали предложения-стимулы по шкале от 1 до 5 как наиболее или наименее повелительные. В результате было выявлено, что директивные стратегии, такие как повествовательные предложения (с глаголом в будущем времени), некоторые перформативные глаголы со значением команды/приказа, оптативные глаголы и инфинитив, пригодны для выражения повелительного значения. Более того, императивная форма в белорусском языке получила самый низкий показатель на шкале «повелительности» по сравнению с другими директивными стратегиями.

Нягледзячы на тое, што імператыў прылічаецца да ўніверсальных (ва ўсіх мовах прысутнічае форма для перадачы адпаведнага значэння за невялікім выключэннем), ён складае пэўныя цяжкасці пры апісанні ў тыпалагічных даследаваннях, бо ў кожнай мове існуе свой рэпертуар форм і значэнняў, што карэлюе з імператывам, які часта мае асіметрычны характар пры супастаўленні з наборам ў іншай мове. Імператыўныя формы ўжываюцца ў беларускай і англійскай мовах для перадачы такіх розных маўленчых актаў як загад, просьба, пажаданне, рэкамендацыя і інш.

Вызначаючы імператыў, А. Айхенвальд піша: «Імператыў прымушае адрасанта дзейнічаць <...> ідэя імператыву – гэта загад» [1, с. 1]. Загадны лад хоць і называецца загадным, аднак загад можа выражацца і без імператыўнай формы, а імператыўная форма не заўсёды азначае загад. Імператыўная семантыка перадаецца з дапамогай імператыва, апавядальных сказаў, некаторых перфарматыўных дзеясловаў са значэннем каманды/загаду і г. д. Для ўстаўлення ўзаемасувязі паміж імператыўнай формай і імператыўным значэннем намі быў распрацаваны і праведзены лінгвістычны эксперымент, пры дапамозе якога выяўлялася, як носьбіты мовы ацэньваюць семантыку імператыўнасці, выражаную рознымі моўнымі формамі.

У эксперыменце прынялі ўдзел 37 носьбітаў мовы з Беларусі. Узрост удзельнікаў – ад 29 да 58 гадоў, спецыялісты пераважна з гуманітарнай сферы, гэндарная карэляцыя – 26 жанчын і 11 мужчын.

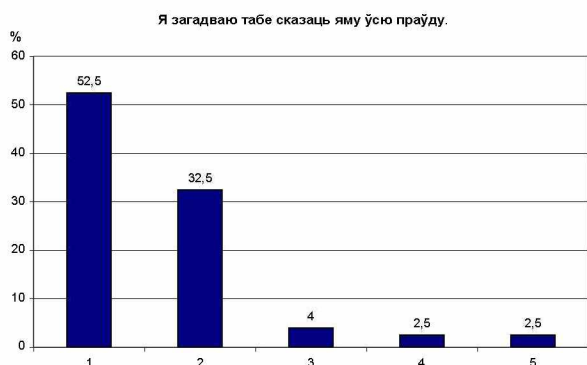
Рэспандэнтам было прапанавана праранжыраваць пяць сказаў:

- а. *Я загадваю табе сказаць яму ўсю праўду.*
- б. *Я хачу, каб ты сказаў яму ўсю праўду.*
- в. *Сказаць усю праўду!*
- г. *Скажы яму ўсю праўду.*
- д. *Ты скажаш яму ўсю праўду.*

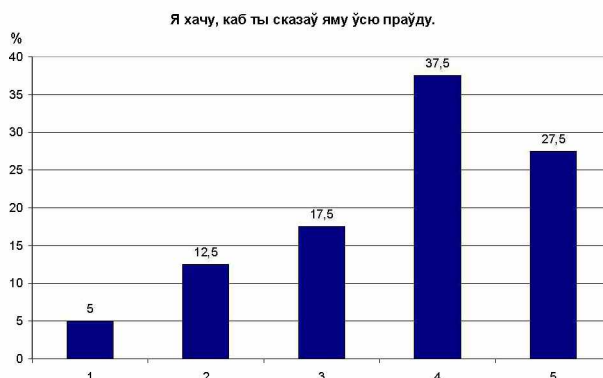
Сказы прадстаўляюць пяць розных дырэктывных стратэгий. Сказ (а) утрымлівае перфарматыўны дзеяслоў *загадаваць*; сказ (б) выкарыстоўвае аптатывны дзеяслоў *хацець*; сказ (в) выкарыстоўвае інфінітыў сэнсавага дзеяслова;

у сказе (г) выкарыстоўваецца імператыўная форма сэнсавага дзеяслова; у сказе (д) сэнсавы дзеяслоў ужыты ў форме будучага часу. Рэспандэнты атрымалі наступнае заданне: «Калі ласка, ацаніце наступныя пяць сказаў па шкале ад 1 да 5, як (1) найбольш загадны і найменш ветлівы да (5) найменш загадны і найбольш ветлівы. Дзякуй!».

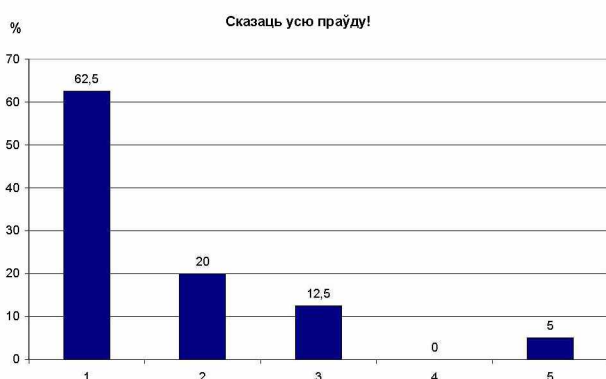
Вынікі апытання прадстаўлены ў дыяграмах 1, 2, 3, 4, 5.

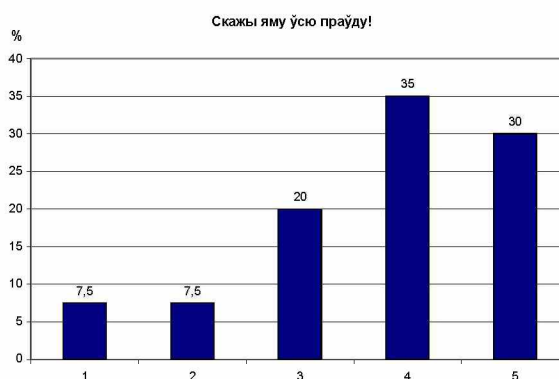
Дыяграма 1

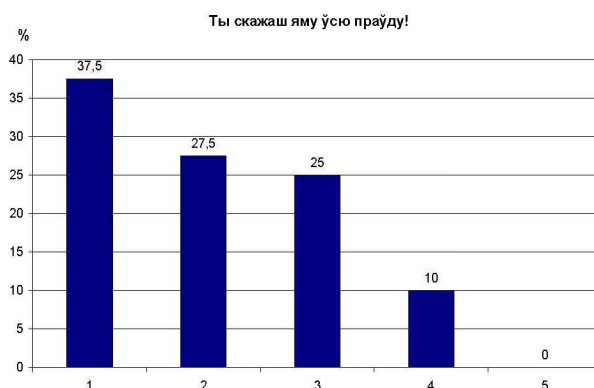
Дыяграма 2

Дыяграма 3

Дыяграма 4

Дыяграма 5

Заўвага да дыяграмаў: (%) колькасць рэспандэнтаў, лічбы 1–5 шкала інтэнсіўнасці, дзе 1 адпавядае найбольш загаднаму і найменш ветліваму варыянту, 5 – найменш загаднаму і найбольш ветліваму.

Большасць рэспандэнтаў (62,5 %) аддалі свае галасы фразе *Сказаць праўду!*, дзе ўжываецца інфінітыўная форма ў значэнні загаду. Другі па частотнасці адказ (52,5 % рэспандэнтаў) – сказ, дзе выкарыстоўваецца перфарматыўны дзеяслоў *загадваю*. Трэцяе месца (37,5 %) займае сказ, дзе ўжываецца дзеяслоў у будучай форме *Ты скажаш яму праўду*. Калі скласці паказчыкі першых дзвюх пунктаў шкалы (1 і 2), вынікі будуць выглядаць наступным чынам:

82,5 % – *Сказаць усю праўду!*

85 % – *Я загадваю табе сказаць яму ўсю праўду*

65 % – *Ты скажаш яму ўсю праўду*.

17,5 % – *Я хачу, каб ты сказаў яму ўсю праўду*

15% – *Скажы яму ўсю праўду*.

Імператыўная форма, якая нібыта павінна ўспрымацца як найбольш загадны варыянт, такой не з’яўляецца, больш за тое, яна атрымала больш пунктаў як ветлівая форма, а не як моцна загадная. Толькі 7,5 % рэспандэнтаў лічаць імператыў самай загаднай стратэгіяй. У падсумаваных выніках першай і другой пазіцый загадная форма займае апошнюю пазіцыю, што сведчыць пра тое, што носьбіты мовы лічаць яе найменш загаднай дырэктыўнай формай на фоне іншых магчымых сродкаў выказвання загаду.

Самымі ветлівымі варыянтамі рэспандэнты палічылі сказы *Я хачу, каб ты сказаў яму ўсю праўду* (27,5 %), *Скажы яму праўду* і *Скажы яму ўсю праўду* (30 %). Агульнае размеркаванне гэтых двух фраз супадае, што можа азначаць тое, што носьбіты кагнітыўна асацыююць адзін тып выказвання з іншым. Такім чынам, імператыўная форма ў дадзеным прыкладзе разумеецца як жаданне каузатара. Таксама варта адзначыць, што сказ з аптатыўным дзеясловам *хцець* заняў больш высокі ранг на шкале, чым імператыў. Гэта падказвае, што экспліцытна выказаны дзеяслоў жадання лічыцца менш ветлівым, чым імператыў.

Адзіная фраза, якая не атрымала ніякіх адказаў ад рэспандэнтаў у пункце 5 на шкале – гэта сказ з дзеясловам у форме будучага часу. Гэта азначае, што рэспандэнты не разглядаюць яго як ветлівы, але як той, што мае моцны загадны імпульс. Тое ж самае назіраецца і ў англійскай мове: «у англійскай мове ўжыванне будучага часу, у якасці імператыву, як правіла, перадае вельмі моцную і безапеляцыйную каманду, падкрэсліваючы аўтарытэт моўцы (*You will go to school today, young man!* ‘Ты пойдзеш сёння ў школу, малады чалавек!’)» [1, с. 267]. Што робіць формы будучага часу ўдалым кандыдатам на ролю трансмітэра мадальнага значэння, гэта тое, што і імператыў, і форма будучага часу скіраваны ў будучыню і прадстаўляюць стан рэчаў, які яшчэ не быў выкананы, што надзяляе іх статусам патэнцыяльнасці. З гэтай прычыны некаторыя даследчыкі адносяць будучыню да катэгорыі ірэаліса [2, с. 48]. «Будучыня ніколі не бывае чыста часовым паняццем; яна абавязкова ўключае ў сябе элементы прагназавання ці іншыя звязаныя з гэтым мадальныя значэнні» [3, с. 677]. Сувязь паміж будучым часам і мадальнасцю прасочваецца і на дыяхранічным узроўні: у шэрагу моў марфемы будучага часу развіліся з мадальных слоў, як напрыклад, у англійскай *will* або *shall* [2, с. 50].

Для англамоўнай часткі эксперыменту было задзейнічана 30 носьбітаў мовы. Узрост удзельнікаў – ад 29 да 74, спецыялісты пераважна з гуманітарнай сферы (выкладчыкі, пісьменнікі), гendarная карэляцыя – 14 жанчын і 16 мужчын.

Рэспандэнтам было прапанавана праранжыраваць пяць сказаў:

a. *I order you to tell him the truth!* ‘Я загадваю табе сказаць яму праўду’.

b. *I want you to tell him the truth.* ‘Я хачу, каб ты сказаў яму праўду’.

c. *Tell him the truth!* ‘Скажы яму праўду’.

d. *You will tell him the truth.* ‘Ты скажаш яму праўду’.

e. *You should tell him the truth* ‘Табе варта сказаць яму праўду’.

Сказы прадстаўляюць пяць розных дырэктыўных стратэгий. Сказ (a) утрымлівае перфарматыўны дзеяслоў *order* ‘загадаць’; сказ (b) выкарыстоўвае аптатыўны дзеяслоў *want* ‘хацець’; у сказе (c) выкарыстоўваецца імператыўная форма сэнсавага дзеяслова; у сказе (d) сэнсавы дзеяслоў ужыты ў форме будучага часу (прычым форма будучага часу будзеца пры дапамозе дзеяслова *will* які ўтрымлівае семантыку мадальнага дзеяслова); у сказе (e) ужываецца мадальны дзеяслоў *should*. Рэспандэнты атрымалі наступнае заданне: «Please, mark the following sentences from 1 to 5 as from the most commanding and least polite (point 1) to the least commanding and the most polite (point 5). Thank you».

Вынікі апытання прадстаўленыя ў дыяграмах 6, 7, 8, 9, 10.

Большасць рэспандэнтаў (67,9 %) паставілі 1 фразе *I order you to tell him the truth!*, дзе ўжыты перфарматыўны дзеяслоў загаду. Другі па частотнасці адказ (60,7% рэспандэнтаў) – сказ, дзе ўжываецца дзеяслоў у будучай форме *You will tell him the truth*. Трэцяе месца (39,6 %) займае сказ з дзеясловам у імператыўнай форме *Tell him the truth!*

Калі скласці паказчыкі першых двух пунктаў шкалы (1 і 2), вынікі будуць выглядаць наступным чынам:

100 % – *You will tell him the truth.*

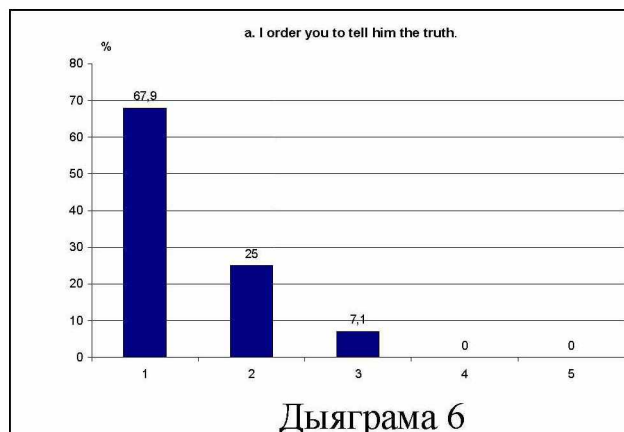
94,9 % – *I order you to tell him the truth.*

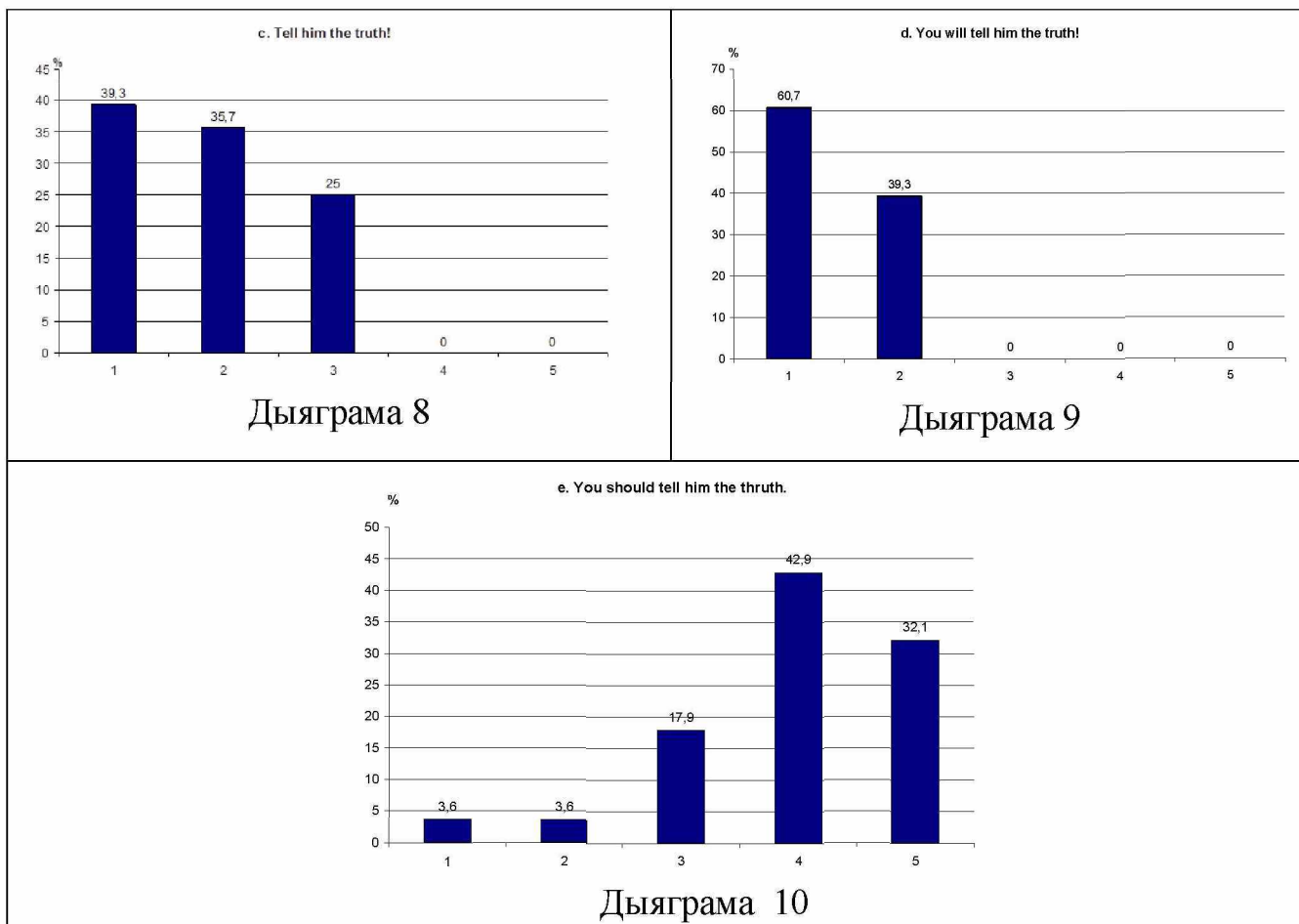
75 % – *Tell him the truth!*

21,5 % – *I want you to tell him the truth.*

7,2 % – *You should tell him the truth.*

Самай загаднай і найменш ветлівай выступае фраза ў форме будучага часу. Падобная сітуацыя назіраецца і ў беларускай мове, дзе 62,2 % (першы і другі пункты шкалы разам) былі аддадзеныя сказу *Ты скажаш яму ўсю праўду*. Трэба ўлічваць, што ў англійскай мове дзеяслоў *will* можа ўспрымацца як той што нясе мадальнае значэнне. Тройку лідараў, такім чынам, у дзвюх мовах прадстаўляюць сказы з перфарматыўным дзеясловам, дзеясловам у будучым часе (гэта ізаморфная рыса) і імператыўная форма для англійскай мовы і інфінітыў для беларускай мовы (аламорфная рыса).

Заўвага да дыяграмаў: (%) колькасць рэспандэнтаў, лічбы 1–5 шкала інтэнсіўнасці, дзе 1 адпавядае найбольш загаднаму і найменш ветліваму варыянту, 5 – найменш загаднаму і найбольш ветліваму.

Самымі ветлівымі варыянтамі рэспандэнты палічылі сказы *You should tell him the truth* (32,1 %) і *I want you to tell him the truth* (10,7 %).

Ніводнага пункту па шкале ветлівасці (4 і 5) не атрымалі сказы, якія ўвайшлі ў тройку лідараў загаднасці (*You will tell him the truth. I order you to tell him the truth. Tell him the truth!*). У беларускай мове такую сітуацыю назіраем толькі для сказа *Ты скажаш яму ўсё праўду*, усе іншыя варыянты мелі хоць нейкі адсотак адказаў, якія пацвярджалі, што могуць быць успрынятыя носьбітамі як менш загадныя і больш ветлівыя. Магчыма такая сітуацыя сведчыць пра большую залежнасць беларускіх канструкцый ад кантэксту ці інтанацыі, калі яны могуць успрымацца больш ці менш загаднымі/ветлівымі. Мяркуючы па дыяграме сказа з аптатыўным дзеясловам *want*, бачна, што носьбіты ўспрымаюць яго як больш загадны за сказ з мадальным дзеясловам *should*, калі ўласнае жаданне, выказанае прама да суразмоўцы, лічыцца менш ветлівым за стратэгію, калі моўца выказвае сваё бачанне сітуацыі праз апеляцыю да моўцы, ужываючы мадальнасць парады (што яму\ёй варта рабіць).

Параўноўваючы дыяграмы аналагічных канструкцый у беларускай і англійскай мовах, адзначым, што найбольшы аламарфізм праяўляецца ў дыяграмах сказаў з імператыўнай формай. Для носьбітаў англійскай мовы імператыўная

форма служыць даволі моцным маркерам загаднасці, у той час, як для беларускамоўных суб'ектаў імператыў можа ўспрымацца як больш мяккая і ветлівая стратэгія выказвання загаду.

Дыяграмы 1 і 6; 2 і 7; 5 і 9 выяўляюць ізамарфізм у размеркаванні адказаў рэспандэнтаў беларускай і англійскай моў і сведчаць пра адносна аднолькавае ўспрыманне моўных стратэгий, якія ўжываюцца для перадачы семантыкі загаднасці.

Вяртаючыся да беларускага сказа, дзе сэнсавы дзеяслоў стаіць у форме інфінітыва, адзначым, што дадзеная моўная стратэгія шырока выкарыстоўваецца ў ваенным дыскурсе розных тыпаў каманд і інструкцыі ў беларускай і іншых славянскіх мовах. Напрыклад, дырэктыўны інфінітыў прататыпна выкарыстоўваецца ў дзвюх функцыях у рускай мове (што актуальна і для беларускай): 1) як загад або каманда, або заклік. Такое выкарыстанне інфінітыва з'яўляецца тыповым пры загадах, напрыклад, калі афіцэр аддае загад салдату, чалавек – свайму сабаку, бацькі – дзіцяці; *Джым, ляжаць! – строга скамандаваў Валюшын. Сабака неахвотна адступіў і стаў побач*; 2) калі асоба застаецца не ўдакладненай. У такіх выпадках выказванне мае характар агульнай заявы пра тое, як паводзіць сябе ў пэўнай сітуацыі, што тыпова для апісання рэцэптаў або агульных ўказанняў: *Старанна замяшаць цеста і тонка раскачаць*. Акрамя таго, многія забараняльныя знакі ў беларускай мове выкарыстоўваць загадны інфінітыў: *Купацца забаронена. Не прыхіляцца*.

Такая дырэктыўная стратэгія не характэрная для англійскай мовы і звычайна сказы з дырэктыўным інфінітывам перакладаюцца імператывам або мадальнымі дзеясловамі *to be, should* і г. д. Што тычыцца магчымага тлумачэння таго, чаму інфінітыў успрымаецца як больш камандная стратэгія, А. Вежбіцкая піша: «безасабовы інфінітыў быццам бы знішчае адрасата, як асобу [...] ён мае на ўвазе, што адрасат не варты таго, каб да яго звярталіся як да асобы» [4, с. 36]. Вайсковы дыкурс ці, у больш шырокім сэнсе, дыкурс загадаў і камандаў, якія прадугледжваюць строгую іерархічную структуру, ў беларускай мове ужывае інфінітыў, у англійскай мове ў такіх выпадках выкарыстоўваецца імператыў, і таму разглядаецца носьбітамі як вельмі моцная дырэктыўная стратэгія. У беларускай мове інфінітыў пазбаўлены асабовых параметраў, у той час як форма загаднага ладу мае форму 2 асобы адзіночнага і множнага ліку і ўспрымаецца носьбітамі як тая, дзе асоба праяўлена. У англійскай мове формы інфінітыва і імператыва не адрозніваюцца. Гэта складае тыпалагічнае адрозненне беларускай і англійскай моў.

Мэтай эксперыменту было выявіць, як носьбіты мовы ацэньваюць імператыўную семантыку, выражаную рознымі лінгвістычнымі формамі. Было даказана, што дырэктыўныя стратэгіі, такія як апавядальныя сказы (з дзеясловам у будучым часе), некаторыя перфарматыўныя дзеясловы са значэннем каманды/загаду, аптатыўныя дзеясловы і інфінітыў, прыдатныя для выражэння загаднага значэння. Больш за тое, імператыўная форма ў беларускай мове атрымала самы нізкі паказчык на шкале «загаднасці» у параўнанні з іншымі дырэктыўнымі стратэгіямі.

ЛІТАРАТУРА

1. *Aikhenvald, A. Y.* Imperatives and commands / A. Y. Aikhenvald. – Oxford : Oxford Univ. Press, 2010. – XX, 500 p.
2. *Haan, de F.* Typological approaches to modality / F. de Haan // The expression of modality / ed. W. Frawley. – Berlin, 2006. – P. 27–70.

3. *Lyons, J. Semantics* : in 2 vol. / J. Lyons. – Cambridge : Cambridge Univ. Press, 1977. – Vol. 2. – XIV, 373–897 p.
4. *Wierzbicka, A. Cross-cultural pragmatics: the semantics of human interaction* / A. Wierzbicka. – Berlin ; New York : De Gruyter Mouton, 1991. – XXIX, 502 p.

The paper is dedicated to the findings of the linguistic experiment, designed to find out how native speakers of Belarusian and English evaluate various directive strategies. The author compares the results and shows the differences in perception of imperative form and other directive strategies in Belarusian and English.